

Viggo Sørensen og Nina K. Grøftehaug:

Pibesild, værkepig, kludremager

– mere om gamle jyske skældsord

I forrige nummer af Ord & Sag rettede vi opmærksomheden mod en højfrekvent type af skældsord i de jyske dialekter, brugt (i om- og til-tale) til at kritisere en persons adfærd, når denne faldt uden for det ønskværdige eller forventede. Det drejer sig først og fremmest om sammensætninger, hvor den kritisable adfærd identificeres i et verbalt forled, mens personen selv optræder i et substantivisk efterled, normalt via en metafor: *dralre-hoved*, *klatte-røv*, *fumle-kræmmer*. Vi tillagde denne skældsordstype en opdragende funktion (idet man prøver verbalt at banke den formastelige på plads) – men den talende får naturligvis også (uanset virkningen) luft for sin indestængte foragt eller irritation.

Som eksempelmateriale anvendte vi sidst svarene på Jysk Ordbogs spørgeliste M, spm. 9 (med betegnelser for “den, der ofte tabte det, han havde i hænderne” – eller ofte, i videre forstand: udførte sit arbejde skødesløst). Hovedparten af de meddelte betegnelser viste sig at rumme et efterled, hvor den skødesløse person blev metaforisk repræsenteret vha. (a) en faktisk involveret legemsdel (*-finger*), (b) vedkommendes (in casu svigtende) fornuftsside (fx *-hoved*, *-øre*), el. (c) vedkommendes (in casu sejrende) bevidstløse kropsside (fx *-røv*, *-lår*); men andre metaforiske muligheder blev strejft i forbifarten.

I figur 1, afdeling A ses resumeret de adfærdskritiserende skældsord af typen med verbalt forled, vi registrerede i M 9; desuden (i afdelingerne B og C) to andre typer af svar, som senere skal kommenteres kort. Afdeling A er videre opdelt efter valgt metafor i skældsordets efterled: de ovenfor nævnte typer (a), (b) og (c) optræder i figuren som pkt. 1, 3 hhv. 4; en i M 9 manglende type efterled (for specificeret køn, alder, slægtskabsforhold etc., jf. rigssprogets *sladre-kælling*, *svire-bro-*

der) er indplaceret som pkt. 2; og nogle typer af metaforer, vi kun strejfedede sidst, men denne gang skal betragte nærmere, er – inspireret af denne artikels 100-årige forgænger¹⁰ – grupperet i punkterne 5 (personnavn som metafor, jf. rigssprogets *sludre-mikkel*), 6 (professionsbetegnelse el. del deraf som metafor, jf. rigssprogets *fedte-prins*), 7 (dyrebetegnelse som metafor, jf. rigssprogets *brøle-abe*), 8 (genstand som metafor, som i rigssprogets *kæle-potte*, *hænge-træ*).

For at få et lidt bredere grundlag for den fortsatte undersøgelse af skældsordene inddrager vi denne gang besvarelser på yderligere 3 JO-spørgsmål: (1) M 17 (fra samme spørgeliste, udsendt 1956) “Kaldte man [en person, oftest barn, som havde let til gråd] blærp, brølehals ...”; (2) E 19 (udsendt 1955): “Hvilke benævnelser anvendes ... for en ... fortrædelig, gnaven, sur, vranten, utilfreds person?”; (3) CU 14 (udsendt 1983): “Kender man i Deres dialekt et eller flere af følgende ord anvendt om en person, som kludrer med sit arbejde: kludderhoved, kluddermads ... klodrian ...?”.¹ Fig. 2-4 giver et første overblik over svarene på disse spørgsmål, grupperet på samme måde som i fig. 1.

Leksikalisering og mønsterdannelse

Variationen i den vandrette dimension af fig. 1, afd. A blev sidste gang forklaret ved, at de forekommende verber har forskellig udbredelse i dialekterne. I den lodrette dimension må variationen forklares anderledes, da samtlige jyske dialekter har ord som *hoved*, *finger* etc. eller et personnavn som *Mikkel*. Her drejer det sig – på et mere generelt plan – om muligheder og tendenser ved orddannelse.

Alle sprogets ord har fået deres debut i en konkret situation. Det gælder også sammensætninger som de her omhandlede skældsord, hvor sprogbrugeren kombinerer allerede foreliggende ord eller orddele. En tilstrækkelig ophidset eller sarkastisk person har fx slynget ordet *dratte-hånd* i hovedet på en anden, der stod og fumlede med tingene, tabte sit arbejdsredskab el. lign. Hånen blev forstået umiddelbart (både af den forhånede og af dem, der overværede episoden), hvorved synderen blev holdt ansvarlig eller i det mindste gjort til grin. Alt efter tilhørernes sym- og antipatier, deres imponerthed af den talende etc., glemte eller huskede man betegnelsen, og i sidste tilfælde blev den gentaget ved given lejlighed. Benyttes et sådant ord igen og igen, breder det sig i lokalsamfundet og bliver efterhånden en selvfølgelig glose

for det betegnede fænomen (evt. i konkurrence med synonymer). Sprogforskere siger, at ordet er blevet leksikaliseret (i en bestemt betydning). *Dratte-hånd* nåede åbenbart aldrig så vidt, da det kun er optegnet én gang til JO (jf. sidste år, s. 27); ordet er forblevet en lidet anvendt ad-hoc-mulighed.

Men selv før et komplekst ord eventuelt bliver leksikaliseret, kan det danne udgangspunkt for paralleller. En, der har hørt ***dratte-hånd***, slumpede vel til at afprøve skældsordet ***rutte-hånd*** (med ændret forled) på den ødsle; en anden udmøntede som en (bedre klingende?) variant til ***dratte-hånd*** synonymet ***dratte-finger*** (med metonymt efterled) – og dét blev leksikaliseret som egns-glose i et nordøstjysk område, dannede måske endda mønster for parallellerne ***dralre-finger*** og ***klatte-finger*** i naboområder (jf. kort 8 sidste år). Slår sådanne paralleller an, bliver ordtypen, hvad sprogforskere kalder produktiv, og efter en tid kan det vrimle med ad-hoc- såvel som leksikaliserede ord af typen, sådan som vi har set det med de jyske skældsord sammensat af verbum + substantiv.

På ethvert givet tidspunkt kan den slags sproglig knopskydning naturligvis stoppe, selv længst leksikaliserede ord kan uddø, idet ordtypen bremses hhv. udkonkurreres af alternativer (typen *dratte-finger* fx af ordtyperne i fig. 1, afd. B-C). Det er formentlig, hvad der er sket i rigssproget, hvor ord som *pil-finger*, *hænge-røv* (og foregribende nedestående afsnit: *fedte-mikkel*, *slik-potte*) står tilbage som fossiler eller lidet benyttede ad-hoc-muligheder.

Der er formentlig altid gode (psykologiske såvel som lingvistiske) grunde til, at det går som det går med ordene, men sprogvidenskaben vil aldrig få tilstrækkelig detailviden om de myriader af kommunikationssituationer, hvori ords skæbne afgøres. Vi kan konstatere udfaldet, men i almindelighed kun gisne om årsagerne.

Metaforgrupperne og deres relative vægt

Sammenligner man afd. A i fig. 1-4, så dominerer i fig. 2 de samme typer af metaforiske efterled, vi dvælede ved sidste år: 1 samt 2-4 (og her i M 17 atter kombineret med en anselig mængde verber som forled, bl.a. repræsenterende tre hovedtyper af gråd, men også dialektalt bestemt²). Dyremetaforer (pkt. 7) spiller dog også en rolle i fig. 2.

A. Sms. verb. + subst.					B. Sms. adj./subst. + subst.	
	dratte-	dralle- m.v.	fumle- m.v.	klatte-	ANDRE VERBER	
1. INVOLVERET LEGEMSDDEL -finger	23	5	50	9		
2. KØNS-, ALDERS- BEST. PERSONBETEGN.						
3. "FORNUFTSSIDEN" -hoved ANDET	7 4 ^a	10 1	10	1	3	
4. "KROPSSIDEN" -røv -fut -lår -hæl ANDET	13 5 5 3	4 1	1 8 1	1 2	1	
5. PERSONNAVN -mikkel ANDET	8	1		5 1	1	
6. PROFESSION etc.	1		4 ^b	2		4 ^c
7. DYR	2		1			
8. GENSTAND etc.			1			
C. Afledninger					SUM A	SUM B
AFLEDN. u. morfem		7	4		4	
AFLEDN. m. morfem		12 ^d	1			
					SUM C	TOTALT ANTAL SKÆLDSORD
					195	4
					34	233

a) -nakke, -øre; b) -major; c) klods-major; d) heraf 11 drallert

Fig. 1 M 9 Den, der ofte tabte det, han havde i hænderne

Med fig. 3-4 skifter billedet voldsomt. Skønt typerne 3-4 stadig gør sig gældende, ligger tyngdepunkterne andetsteds: for fig. 3s vedkommende i pkt. 8 (genstandsmetaforer); for fig. 4s vedkommende i pkt. 5 (navnemetaforer) og i nogen grad pkt. 6 (professionsmetaforer).

Og det er netop kategorierne 5-8, fyldigere repræsenteret med det nyinddragne materiale, vi nu skal koncentrere os om.

Navnemetaforer

I svarene på M 17 (fig. 2) støder man 14 gange på skældsord som *tude-mikkel* og *skrige-dorte*, hvor et personnavn anvendes som metafor for en person af hhv. han- og hunkøn. Hele 12 navne er i spil, så ingen af disse metaforer synes at have vundet fodfæste i den aktuelle sammenhæng – og det gælder i endnu højere grad i E 19 (fig. 3), hvor man blandt de mange skældsord blot finder et enkelt *vrøvle-peder*. Så virker forekomsten straks mere stabil i M 9 (fig. 1), hvor navnet i samtlige 12 forekomster er *Mikkel*: *dralre-*, *dratte-*, *klatte-mikkel*. Og i CU 14 (fig. 4) indtager typen en helt dominerende rolle: ikke blot lyder næsten halvdelen af samtlige svar på *kludre-mikkel* (vel indlånt fra eller i det mindste støttet af rigsmålet), men også (det helt rigsmålsfremmede) *kludre-mads* er massivt repræsenteret (som egns-glose for Sall, Fjends og Him-SV, jf. fig. 5); en enkelt sønderjyde afprøver sågar *kludre-peter*. De sidste to former kan i forening med svarene på M 17 tages til indtægt for, at navnemetaforer helt op i 1900-tallet har kunnet variere relativt frit – modsat de knæsatte rigssprogsformer.

I Rød Ordliste³ (fortrinsvis dækkende ældre jyske kilder) er der da også registreret hele 17 navnemetaforer knyttet til (flere eller færre) verbale forled. Igen dominerer *Mikkel* (registreret med 46 forled, dækkende alle former for aktivitet: *brokke-*, *drysse-*, *fjante-*, *jage-*, *sove-*, *svine-*, *tude-mikkel* etc.); men også navne som *Per* / *Peder* / *Peter* og *Dorte* ses flittigt brugt (hver med 11 verber som forled). Bortset fra ovennævnte *kludre-mads* synes dog kun rigsmålsunderstøttede skældsord leksikaliseret: *kludre-mikkel*, *luske-peter*, *sjuske-dorte* etc.

Nogle af navnemetaforerne bruges i øvrigt nok så hyppigt i en nabotype af skældsord med et adjektivisk forled (betegnende en negativ egenskab): *doven-didrik*, *sulten-hans*, *hidsig-thomas*, medtaget i figurerne 1-4 under afd. B. Kun i CU 14 fylder typen godt op (131 eks. på rigssproglånet *klodrian*, med dialektformen *klorrian* og parallellen *klumrian*). Forlægget for disse er nemlig et nedertysk skældsord med adjektivisk forled: *dummer-jan*, indlånt i 1500-tallet.⁴

Hvor de pars pro toto efterled, vi betragtede sidste år (s. 27 ff.) signalerede graden af den talendes indignation eller irritation (*-hoved* ctr. *-røv*), så vil navnemetaforerne i reglen signalere den kritiseredes køn – dog ikke altid når de er blevet leksikaliseret: også en kvinde kan kaldes en *kludre-mikkel*.

A. Sms. verb. + subst.		brøle-	skråle-	tude-	vråde-	ANDET YOLDSOMT, VEDHOLDENDE	skrige-	ANDET SKINGERT	pibe-	pjæbe-	pylre-	ANDET KLYNK.	B. Sms. adj./subst. + subst.	
1. INVOLVERET LEGEMSDDEL	-hals	356	38	5	21	8	38	25	11		1	11		
	ANDET ^a	3				1			1					
2. KØNS-, ALDERS- ^b BEST. PERSONBETEGN.						2	3		6		1			
3. "FORNUFTSSIDEN"	-hoved	7		2	6	1			20	12	34	7		
	ANDET ^c	2				3			1			1		
4. "KROPSSIDEN"	-røv		1	1	1	2		2	7	11	24	3		
	-skid	1		1	1	1		1	482	49	1	4		
	ANDET ^d					1			5	2	7	1		
5. PERSONNAVN				8			1		1	1	2	1		
6. PROFESSION etc.	-skrædder								8					
7. DYR	-sild								58	1				
	ANDET	6 ^e						2	1	3	8 ^f	1		
8. GENSTAND etc.	-potte			2						1		4		
	-hytte								63	4				
	ANDET			6 ^g		1			2	2				
C. Afledninger													SUM A	SUM B
AFLEDN. u. morf.									2	5	18	53 ^h	1423	0
AFLEDN. m. morf.		1							1	29 ⁱ	1		110	
													SUM C	1533
a) -kæbe, -skæg, -tud; b) -kone, -unge, -barn; c) -pande, -øre; d) -ende, -fis, -buks; desuden (jf. Ord&Sag 2005 s. 35 f.): -skank, -hæl, -tå; e) brøleabe; f) heraf 4 -høne, 3 -kok; g) heraf 4 -kande; h) heraf 20 flerp, 20 blærp (tvivlsom!); i) heraf 28 pjævs (tvivlsom)		TOTALT ANTAL SKÆLDSORD												

Fig. 2 M 17 En person (især et barn), som havde let til gråd

Dyremetaforer

Mange dyr har i almuen været tillagt typiske egenskaber: haren var frygtsomheden selv, ræven en listig rad osv. — sådan som vi kender det fra både sammenligninger og ordsprog.⁵ Det kan derfor heller ikke

undre, at dyrenavne tages i anvendelse som metafor for en adfærdskritisabel person: selv på rigssproget kan man endnu bruge ord som *brøle-abe*, *hore-buk*, *kæle-gris*, *nokke-får*.

M 9 (fig. 1) rummede kun ganske få eksempler på dyremetaforer. Det samme gælder E 19 (fig. 3) og CU 14 (fig. 4), om end med et par farverige repræsentanter som betegnelse for den gnavne: *knurre-basse*, *mufle-bjørn*. Men i M 17 (fig. 2) er typen faktisk pænt repræsenteret. Rigssprogets *brøle-abe* (om en, der stortuder) meddeles 6 gange, og 11 gange kaldes pibeskiden for en *pylre-høne* el. *pylre-kok* (med et forled, som angiver klynkeri, og formentlig møntet på hhv. hun- og hankøn). Helt rigssprogsfremmed er metaforikken i (ad-hoc-prægede) skældsord som *skræme-skade*, *pysle-stork*, *skræbe-ilder* etc. – men også i *pibe-sild* (el. *pjæbe-sild*), indberettet af hele 59 meddelere (næsten alle fra Vendsyssel, hvor dette skældsord altså er blevet en egnsglose; jf. fig. 6), i de fleste tilfælde nok brugt om et klynkende barn.⁶

Metaforikken i *pibe-sild* forekommer ikke umiddelbart indlysende for en rigssprogstalende, men det er vel lidenheden og ynkeligheden ved en mager sild, der bruges som billede på den klynkende – for øvrigt med paralleller i svensk.⁷

I Rød Ordliste er registreret 30 dyremetaforer (fx også *-får*, *-buk*, *-kat*), de fleste lige så sjældne og/eller bundet til nogle få forled som eksemplerne ovf. i M 17; fx kombineres *-kat* stort set kun med verber for ustadig, upålidelig, vrissen adfærd. Men efterled som *-kok*, *-høne*, *-basse*, i nogen grad også *-gås*, *-gas(s)e* og *-so*, er temmelig almindelige og ses kombineret med forled, der dækker vidt forskelligartede aktiviteter. En *bralre-* eller *drunte-basse* er en mandsperson, der larmer op hhv. vralter tungt af sted (hvilket jo passer meget godt med den stereotype opfattelse af et svin), men man kan også tale om en *bøvle-basse* (når han fumler med sit arbejde), *flire-basse* (når han er en grinebider), *tægle-basse* (når han ikke kan blive færdig med sin mad), osv.

Da bonden jo havde særlige gloser for husdyr af forskelligt køn og alder, medsignalerer nogle dyremetaforer den kritiseredes køn (og evt. alder). De er derfor velegnede til at aktivere stereotype forestillinger om, hvordan kvinder hhv. mænd “typisk er”: en *hjabre-gås* skvaldrer op (som man jo ved, kun kvinder kan det); en *pøle-kok* hælder i sig (som kun mænd kan få sig selv til). Eller de peger lige så effektivt på et misforhold mellem køn og forventet adfærd: en *hjabre-kok* sludrer

A. Sms. verb. + subst.

	gnave- knave-	værke-	vrøve-	ANDRE VERBER
1. INVOLVERET LEGEMSDDEL				
2. KØNS-, ALDERS- BEST. PERSONBETEGN.				
3. "FORNUFTSSIDEN"				
-hoved			11	6
ANDET				
4. "KROPSSIDEN"				
-røv				1
ANDET				6 ^a
5. PERSONNAVN			1	
6. PROFESSION etc.				1
7. DYR			1	2
8. GENSTAND etc.				
-pig	5	13		1
-potte	23			4
ANDET	1			1

B. Sms. adj./subst. + subst.

3
4 ^b
7
8 ^c
9 ^d

SUM A

78

SUM B

31

C. Afledninger

AFLEDN. u. morfem	1		4	188 ^e
AFLEDN. m. morfem	1			3
-er				
-is				170 ^f

SUM C

367

TOTALT ANTAL
SKÆLDSORD

476

a) -ende, -skid, -skank, -pung, -fas (?, jf. Ord&Sag 2005 s. 34 f.); b) heraf 3 sur-mule; c) heraf 7 sur-potte; d) heraf 5 tvær-pind, 2 sur-pind; e) heraf 36 knurk, 26 vrampel, 14 bork, 13 murk – og (tvivlsomt) 40 vringel, 37 bøffel, 23 brøffel; f) heraf 85 murris, 76 sterriis

Fig. 3 **E 19** Fortrædelig, gnaven, sur, vranten, utilfreds person

løs (som var han af hunkøn, altså en *hjabre-gås*), en *tratte-gås* kværu-
lerer (på lidet kvindelig vis). Bruger man som metafor en ungdyrbeteg-
nelse – normalt med henblik på et barn – afdramatiseres skældsordet
og den iboende tilrettevisning får en spøgefuldstrejning: *no håår do wes
fåt nåk, dej bette stapsak* (= nu har du vist fået nok, din lille stoppe-
sæk!), sagt til et forslugent barn.

Professionsmetaforer

Helt frem til næringsloven af 1857 blev næsten alle erhverv udøvet alene i byerne, og mange professionsbetegnelser var for bondealmuen fremmedord – ligesom de øvrige af købstadskulturens gloser, man undtagelsesvis hørte, undrede sig over og imponeredes af, men som man så også (i selvhævdelse over for købstadsfolkene) kunne give en ironisk drejning. Det er denne ironi, der spiller en afgørende rolle, når professionsbetegnelser eller dele deraf (*-mager*, *-kræmmer*) bruges som metaforer i sidsteledet af skældsord.

Blandt svarene på M 9 registrerede vi sidste år 4 gange *klods-major*, og samme ord optræder hele 35 gange i CU 14. Dette rigssproglån har imidlertid substantivisk forled; det falder (ligesom H.C. Andersens *Klods-hans*, på grundlag af dialektalt *klodde-*, *klotte-hans*) ind under en nabokategori af skældsord med (neder)tysk forbillede, medtaget under afd. B i fig. 1 og 4.⁸ Men *fumle-mager*, *dratte-mager*, *klatte-major* i M 9 (fig. 1) er 7 ægte eksempler på professionsmetaforer, og det samme er 60 *kludre-mager*, 1 *kludre-smed*, 1 *kludre-major* i CU 14 (fig. 4). De mange svar med *kludre-mager* koncentrerer sig endda så kraftigt i et midtjysk område (jf. fig. 7), at man med rimelighed kan tale om en egns-glose. Bortset fra 1 *murke-kræmmer* (om den gnavne) i E 19 (fig. 3) har alle disse skældsord udelukkende forled, der betegner klodset, i landbosammenhæng “uprofessionel” adfærd, og i denne kontrast ligger just ironien.

Anderledes med 8 *pibe-skrædder* i M 17 (fig. 2). Her associeres ikke til selve skrædderprofessionen, men til bondesamfundets stereotype forestilling om skrædderen som en ræd og latterlig spirrevip, modsætningen til et ordentligt mandfolk⁹ – på den reelle baggrund, at det stillesiddende skrædderarbejde gennem tiderne faktisk har været erhvervsmuligheden for mangan fysisk handicappet mand.

Rød Ordliste rummer flere professionsmetaforer end de ovennævnte, eksemplificeret i skældsord som *bosle-snedker* (= klodsmajor), *fedte-provst* el. *-prins* (= gnier). Men det er ingen omfattende kategori, og bortset fra rigssproglånet *klods-major* samt ordene på *-kræmmer* synes der at være tale om ad-hoc-dannelser. Den sidstnævnte metafor anvendes til gengæld med alle slags forled: *bravle-kræmmer* (= sludrehoved), *hjappe-kræmmer* (= sjuskehoved), *flanni-kræmmer* (= grinebider) osv.; skældsordet *bosle-kræmmer* (= klodsmajor) meddeles gentagne gange fra SVJy og fortjener måske betegnelsen egns-glose.

A. Sms. verb. + subst.				B. Sms. adj./subst. + subst.
	<i>kludre-</i>	<i>klumre-</i>	ANDRE VERBER	
1. INVOLVERET LEGEMSDEL			1	
2. KØNS-, ALDERS- BEST. PERSONBETEGN.	1			
3. "FORNUFTSSIDEN"				
-hoved	254		2	4
-pande	58		1	6
4. "KROPSSIDEN"				
-røv	5	2		
ANDET	13	1		
5. PERSONNAVN				
-mikkel	405			
-mads	45			
-peter	1			
6. PROFESSION etc.				
-mager	60			
-major	1			35
ANDET				
7. DYR	2		1	
8. GENSTAND etc.				
SUM A				SUM B
853				45
SUM C				TOTALT ANTAL SKÆLDSORD
135				1033
C. Afledninger				
AFLEDN. u. morfem		4 ^a		
AFLEDN. m. morfem	128 ^b	3 ^c		

a) klummer; b) klodrian, klorrian; c) klumrian

Fig. 4 CU 14 Kludderhoved, kluddermads mv.

Metaforer på grundlag af beholdere, pinde mv.

Navne-, dyre- og professionsmetaforerne er (eller har oprindeligt været) mere eller mindre kønsspecifikke, og det samme synes at gælde nogle af de metaforer, som hentes uden for dyreriget. H.F. Feilberg var i forgængerens for denne artikel¹⁰ opmærksom på, at "en mængde [skældsord] tager køkken- og husholdningsredskaber i tjeneste, især sådanne,

som der kan rummes noget i, og de bruges da tit om kvinder”. Han har formentlig også (i et manglende afsnit af artiklen¹¹) gjort den modsvarende iagttagelse, at pinde, stokke, træer, syle mv. især anvendes metaforisk om mænd eller drenge. I hvert fald antyder han i sin jyske ordbog, at *-pil* og *-pig* som efterled i skældsord spiller på en bestemt “uartig” betydning af de pågældende ord, nemlig “penis”.¹²

Ældre jyske kilder bekræfter – ved et hurtigt gennemsyn via Rød Ordliste – en kraftig tendens til kønsspecifik brug af mange genstandsmetaforer. Med det forbehold, at de fleste kilder tier om den udskældtes (typiske) køn, så bruges *-pig* og *-pind* langt overvejende om mænd (med vægten 6-7:1 over for kvinder og børn); *-stok*, *-skaft*, *-pil* er i lidt mindre grad mandsorienteret; omvendt bruges skældsord som *-krukke*, *-dåse*, *-kar*, *-taske*, *-kasse* øjensynlig kun om kvinder (og børn), *-potte*, *-trug*, *-bøtte*, *-tønde* overvejende om de samme (med vægten 3-4:1). Men nogle genstande følger ikke det ventede mønster: alle kønsbestemmelige anvendelser af *-skaft* går faktisk på en kvinde; og det er oftest mænd (og børn), der kaldes for en *-sæk*.

Spørgelistebesvarelsene, der ligger til grund for nærværende artikel, bidrager ikke meget til sagens belysning. CU 14 (fig. 4) har slet ingen eksempler på genstandsmetafor; i M 9 (fig. 1) kaldes den fummelfingrede 2 gange en *dratte-potte* hhv. *fumle-potte*, begge gange uden antydning af fummelfingerens køn. E 19 (vedr. gnavpotten, fig. 3) og M 17 (om pibeskiden, fig. 2) har relativt mange svar med efterledet *-potte*, nemlig 26 forbundet med verbum (fortrinsvis *gnav(e)-*) hhv. 7 (mest *flæbe-*, *tude-*) – og et mindre antal i E 19 med adjektivisk forled (fortrinsvis *sur-potte*, jf. fig. 3, afd. B). Andre metaforer af beholderkarakter hér er (inkl. dem med adjektivisk forled): 1 *-bøtte* (i E 19), 4 *-kande*, 1 *-krukke*, 1 *-lejle*, 1 *-sæk* (alle i M 17); og af pinde-typen ses (på E 19) 13 *værke-pig* (dannet til en sjælden, ældre betydningsnuance af *værke* = gnave, knurre, være vanskelig¹³). Men – af alle disse eksempler er der kun 3, hvor skældsord af beholdertypen ses eksplicit rettet mod en kvinde; og kun 1 gang ses *værke-pig*’en utvetydigt at være en mand.

For øvrigt kan ordet *-kok* (behandlet ovenfor under dyremetaforerne) også betyde “penis” – uden at nogen har påstået, at denne betydning skulle have motiveret ordets brug som efterled i skældsord.¹⁴ Så mon ikke vi skal være forsigtige med at betragte beholdere og pinde altfor “freudiansk”?

Jo længere vi i denne artikel har fjernet os fra menneskelegemet – ud via navne, professioner, dyr og helt ud til “døde ting” som metaforisk efterled i skældsord – desto vanskeligere har vi haft ved at samle metaforerne i naturlige grupper, hvor de enkelte ord på bare tilnærmelsesvis samme måde synes at afspejle en person med afvigende adfærd. Ret beset er genstandsmetaforer jo også bare en restkategori, en “rodekasse”. Selv hvis vi med Feilberg forsøgte en yderligere opdeling af kategorien i brugsgenstande, klæder (fx *buks*), redskaber etc., ville disse delkategorier stadig virke underligt sammenskrabede – og uden forklarings-kraft i relation til emnet. Problemet dukkede faktisk op allerede ovenfor ved professionsmetaforerne, idet grundlaget for brugen af *-skrædder* måtte søges et helt andet sted end for de øvrige.

Sagen er nok, at kategoriseringer som dem, Feilberg og vi har foretaget, udelukkende har pædagogisk berettigelse: de letter en ordnet, trinvis afvikling af fremstillingen. Men de har næppe nogen relevans for jyske bønders fantasi, når det gjaldt om at finde passende metaforer for mennesker, deres egenskaber og deres adfærd. I sproglig praksis opstår en metafor ud fra en helt speciel lighed, fornemmet i øjeblikket, og ofte bestemt af en ren detalje – uden hensyn til den metaforisk anvendte genstands ligheder og forskelle til andre genstande.

Så når man i E 19 (fig. 3) kan konstatere spredt jysk accept af rigssproglånet *gnav(e)potte*, er der måske slet ingen grund til at se det i sammenhæng med de 7 *tude-potte*, *flæbe-potte*, *tude-kande* i M 17 (fig. 2). I det første skældsord kan det udmærket være høreindtrykket af en snurrende, boblende potte over ilden, der har været udgangspunktet for billedet på gnavpotten, medens det i *tude-potte* etc. (= pibeskid) har været billedet af væske vældende ud fra potten eller kanden (som en tårestrøm), der har motiveret metafordannelsen.

Metaforen *-pig* i E 19 (fig. 3) kunne da snarere end af sekundærbetydningen “penis” tænkes udløst af pindens tørre, stive karakter, som kan minde om den umedgørlige gnavpot. Så bliver det også mere forståeligt, at metaforen *-pig* (og rigssprogsparellenen *-pind*) igen trænger sig på, når det gælder navne for den gerrige: *gnie-pig*, *gnav(e)-pig* (betydning 2, vsa. “gnavpot”), *nærig-pind*. Og når *-pig* beviseligt i en række skældsord bruges overvejende om mænd, *-krukke* udelukkende om kvinder, kunne man for nogle af ordenes vedkommende overveje at søge forklaringen i kønnenes typiske kropsbygning, klassiske klæ-

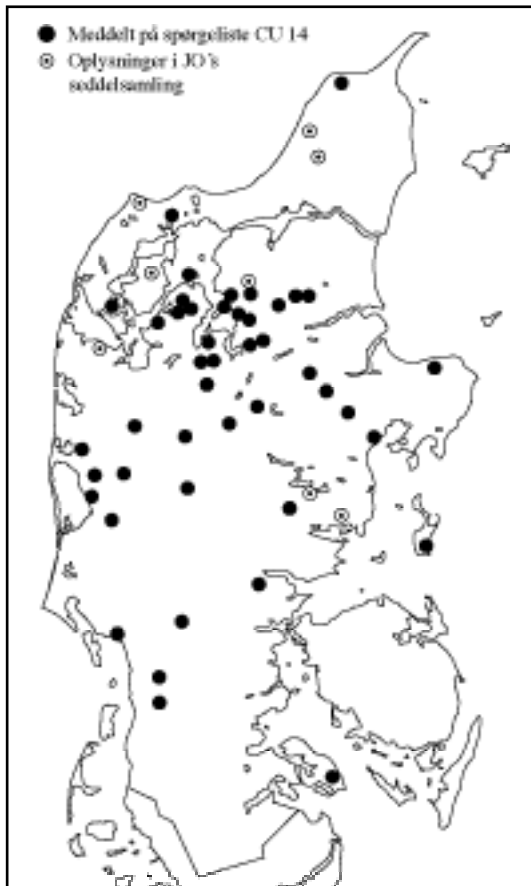
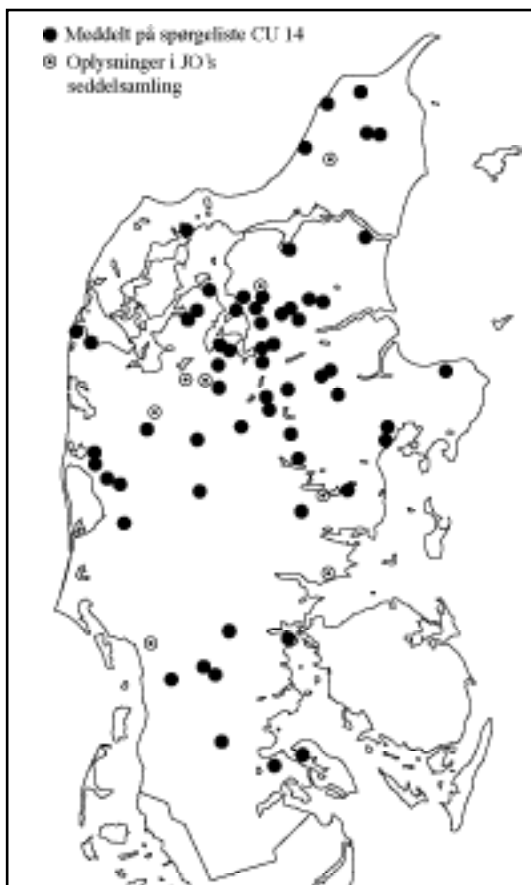
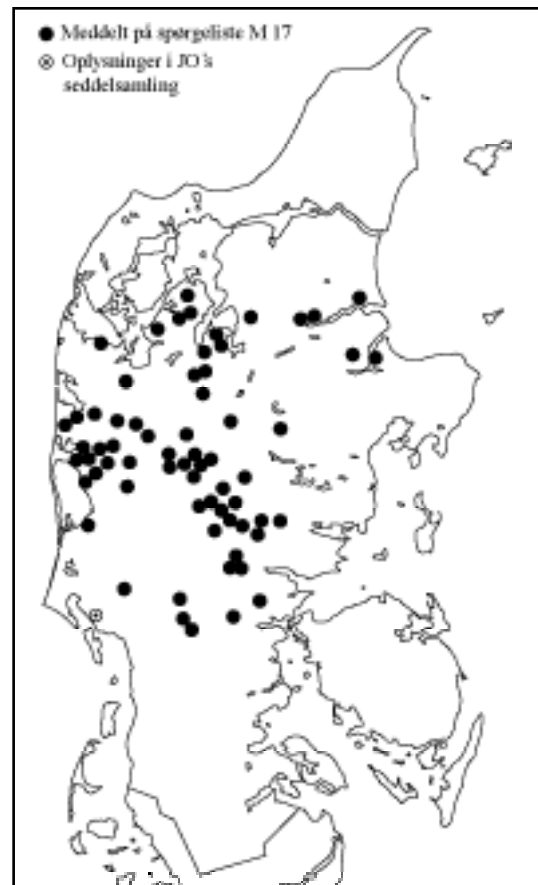
dedragt, etc. Det vil heller ikke længere undre, at efterleddet i fællesdansk *drille-pind* (med den jyske variant *drille-pig*) sandsynligvis har en helt tredje forklaring.¹⁵

Ud fra sådanne betragtninger fortjener enhver metaforisk brug sin individuelle forklaring – selvom knopskydning ud fra et etableret ord stadig kan være en medvirkende faktor. Så lad os slutte den generelle drøftelse af genstandsmetaforer med en tør konstatering af, at skældsordet *pibe-hytte* (= pibeskid) har etableret sig som egns-glose i et stort midtjysk område (jf. fig. 8); *-hytte* spiller formentlig ligesom tidligere *-sild* på personens lidenhed og usselhed.

Konkurrerende skældsord

Skældsord med verbalt forled konkurrerer – ligesom sprogets øvrige vokabular – med alternative udtryk. Den vigtigste konkurrent er ikke nabotypen med adjektiv eller substantiv som forled (jf. rigssprogets *vrisen-pind*, *druk-mås*, opført i figurerne 1-4 under pkt. B), for sådanne ord retter sig (med en vis overlapning) snarere mod en kritisabel egenskab. Derimod kan en persons adfærd også kritiseres med en substantivisk afledning til det relevante verbum; sidder vedkommende og savler, kan han/hun kaldes en *drevle-røv*, men en *-er*-afledning siger det samme: din *drevler*!

Dette lyder åbenbart for tamt for jyder, for *-er*-afledninger som skældsord er sjældne (jf. fig. 1-4, afd. C). De jyske dialekter har en anden – utrolig enkel og langt mere slagkraftig – afledningstype at trække på: *rod-* eller *nula*afledningen, hvor skældsordet er lig selve stammen af det pågældende verbum: den der drevler er et/en *drevl*, den flerpende (= klynkende) et/en *flerp*, etc.¹⁶ Disse djærve skældsord kan vi desværre ikke forfølge her, men vi har i figurerne 1-4 registreret også deres forekomst under afd. C – sammen med endnu en spændende type skældsord: *-is*-afledninger til verber (i E 19 *tværris*, *knurris*, *murris*, *stirris*, *stonnis* = gnavpot; i den givne rækkefølge dog mere og mere skridende over til at være brede skældsord uden fokus på en bestemt adfærd, lidt i stil med et gammeldags rigssprogsord som *sta-bejs*).

Fig. 5 Skældsordet *kludre-mads* ¹⁷Fig. 6 Skældsordet *pibe-sild* ¹⁷Fig. 7 Skældsordet *kludre-mager* ¹⁷Fig. 8 Skældsordet *pibe-hytte* ¹⁷

Som man råber i skoven

Sammenligner man totaltallet af besvarelser i figurene 1-4, vil man nok undre sig: hvorfor så store forskelle? Det lave tal i CU 14 har den enkle forklaring, at Jysk Ordbog i 1983 udsendte (og genudsendte) langt færre spørgelister end i 1955-56, hvor vi stadig var midt i indsamlingsfasen (jf. fig. 9, kolonne I). Men for de øvrige spørgelister ligger forklaringen primært i spørgsmålenes karakter.

I enhver spørgeundersøgelse afgør udformningen af et spørgsmål

	I	II	III	IV	V
Spørgsmål	Svarende medd.	Meddelte subst.	Subst. pr. medd.	% A af subst.	% subst. = foreslåede
M 9	1190	233	0,2	83	—
M 17	1190	1533	1,3	92	84
E 19	992	476	0,5	16	57
CU 14	387	1033	2,7	82	91

Fig. 9

langt hen, hvad man får som svar. I JO-sammenhæng sker det sjældent, at ordbogens meddelere lokkes til at svare noget, deres dialekt ikke står inde for. Men som spørger er vi med til at rette deres opmærksomhed i en bestemt retning.

Som nævnt i note 2, er M 9 og E 19 formuleret som åbne spørgsmål, men med forslag til svar: i M 9 en række adjektiviske forslag, i M 17 og E 19 en række substantiviske. Det bør derfor ikke undre, at (substantiviske) skældsord er undtagelsen, adfærdskritiserende adjektiver normen i svarene på M 9, medens M 17 og E 19 til gengæld domineres af svar med regulære skældsord (jf. fig. 9, kolonne II-III); og kun disse sidste er jo medtaget i figurene 1-4.

Spørgsmålet i E 19 er imidlertid også ledende i en anden henseende. Kun ét af de substantiviske forslag her er af typen med verbalt forled; resten er, hvad vi ovenfor har kaldt rod- eller nulaflødninger, -isafledninger eller noget helt tredje. Derfor de mange svar af disse typer, som fylder op i fig. 3, afd. C, men relativt få svar, som tæller i afd. A (jf. A-procenten i fig. 9, kolonne IV).

I CU 14 gives der substantiviske forslag, fordelt på sammensætninger og afledninger. Men her ses den skævhed, at rigssprosgloser som *kludder-mikkel* og *klodrian* indtager en fremtrædende plads. Alle meddelere kender naturligvis disse ord, og de allerfleste føler sig tilskyndet til i det mindste at medtage dem i deres svar; jf. det høje pro-

centtal i fig. 9, kolonne V – men bemærk i det hele taget de høje procenter for inviterede svar i denne kolonne!

Som man råber i skoven, får man svar! Det er derfor meget vigtigt ved brug af spørgelistematerialet at holde sig klart, hvorvidt forskellige typer af svar er spontane eller hjulpet på vej – og i sidstnævnte tilfælde, om velkendte rigssprogsord kan tænkes at skævvride billedet. Uventede og afvigende svar bringer os normalt tættest på den gamle dialekt

Jammen hwa' nøtt' er 'et te' ?

Vi er kommet til vejs ende og håber, læserne har fundet vor undersøgelse interessant og underholdende. Nogle af de iagttagelser, vi har gjort undervejs, kan relativt let udmøntes i Jysk Ordbog – fx sikre, at sidsteledsartikler af typen *-hoved*, *-lår*, *-mager*, *-potte* får en ensartet opbygning og detaljeringsgrad. Herved indtjenes formentlig igen den tid, artiklen har stjålet fra vor hovedopgave: redaktion af Jysk Ordbog.

Men vi mener også – i et lidt bredere perspektiv – at have givet en smagsprøve på, hvilket stort, tætmasket og kvalificeret materiale Jysk Ordbogs spørgelistebesvarelser og centralkartotek tilsammen rummer med henblik på studiet af dansk sprogstruktur og dansk sproghistorie. Dialekternes bidrag til studiet af dansk har traditionelt været af især fonetisk-fonematisk eller etymologisk karakter; netop nu vokser interessen for dialektsyntaks i fællesnordisk regi (jf. s. 2); men efter vor opfattelse er det på felter som ordforråd, morfologi og semantik, at dialektmateriale kan yde de fyldigste bidrag til beskrivelsen af dansk sprog. Det er bare om at tage fat!

Noter:

¹ M 9 og E 19 virker umiddelbart som åbne spørgsmål, medens M 17 og CU 14 fra starten fokuserer på et bestemt sæt af betegnelser. Men åbenheden i de to førstnævnte spørgsmål begrænses kraftigt, idet M 9 afsluttes med en række adjektiviske forslag: *dralleret*, *drallerfingret*, *dratfingret*, *drathændet* etc., medens E 19 afsluttes med en række substantiviske forslag: *brøffel*, *bårk*, *knork* ... *murris* ... *værkepig*. Til gengæld åbnes der lidt op til slut i M 17: "Eller brugte man andre ord?" Vi har s. 52f. kort drøftet konsekvenserne af sådanne spørgsmålsformuleringer.

² *vræle-* er en typisk vendsysselglose, *pjæbe-* især knyttet til Midtjy og Sydjy-N, *pylre-* til NVJy.

³ Ny læsere henvises til Ord & Sag 2005, s. 21 note 2.

- ⁴ Skautrup.DSH.III.364.
- ⁵ Kilde fra Vends (f. 1859): *haj æ så ræj som i hå·r* (= han er så ræd som en hare), *haj græb te hå·ris ro'* (= han greb til harens råd, dvs. stak af). Se videre Brøndegaard.III.36. – Kilde fra MØJy (f. 1859): *Ræven betragtes alm. som Billede paa Snuhed og Forslagenhed*; [om personer siges derfor] *han er en Ræv el. han haar en Ræv bag Øret*. Se videre Brøndegaard.III.120 ff.
- ⁶ Fx KBecker.TK.I.140. – Af hensyn til ny læsere skal det lige gentages, at alle kildeforkortelser er de samme som i www.jyskordbog.dk og derfor kan slås op der.
- ⁷ DanmFauna.XV.209: *Mærkelig nok har Fiskerne undertiden fundet et Modsætningsforhold mellem den [dvs. silden] og andre Fisk. I hvert Fald kunde man (c. 1885) paa Samsø høre Fiskerne raabe med "Sild og Fisk" i Nordby Gader*. – SAOB.S2379: *I ssgr. betecknande person som lätt fallar i gråt [etc.] ... grin-, lip-, pipsill*. SAOB.S2378: *lipa som en sill*.
- ⁸ Grimm.V.1250: *klotz, klotzmann, klotzkopf ... um ... unempfindlichkeit, roheit, plumpheit, dummheit zu bezeichnen*.
- ⁹ H.F. Feilberg: "Bidrag til skræddernes saga"; i Dania.I., spec. s.178 ff.
- ¹⁰ H.F. Feilberg: "Skældsordenes lyrik"; i DSt.1905.1-38.
- ¹¹ S. 31 springer teksten (midt i lj. 13) uformidlet fra at omhandle "klæder eller dele af dem" og til at bringe eksempler på redskaber som "hegle", "hervetræ" osv.; her må under sætterarbejdet være faldet et afsnit ud.
- ¹² F.II.820 hhv. 814.
- ¹³ F.IV.1120. Verbet har også sat sig spor i det langt mere brugte adj. *værkelig* (= gnaven).
- ¹⁴ F.II.251; jf. også *pille-kok* F.II.823. Betydningen "penis" er formentlig overført fra en ikke afhjemlet underbetydning "tappehane". Således i hvert fald i engelsk; jf. NSOxford.429, hvor *cock* i betydningen "penis" (9) anføres som underbetydning til "tap" (II), igen dannet til den oprindelige betydning "hane (fuglen)" (I).
- ¹⁵ Iflg. DS.III.971 var en *drille-pind* i 1793 også betegnelse for et legetøj, hvor sammensætning af små træstykker kunne "drille", og denne betydning kan meget vel være den ældste i dansk – med personbetydningen som overført brug af den allerede etablerede sammensætning.
- ¹⁶ Ord som disse er i Vends og Him ofte neutrum; denne tendens er svagere i øvrige Jyll.
- ¹⁷ Bemærk på alle 4 kort, hvordan spørgelistematerialet i talmæssig henseende langt overtrumfer materialet i JO's seddelsamling. Det samme billede gentager sig ofte, så snart vi bevæger os ud over dialekternes centrale ordforråd, dvs. ud i sammensætninger, afledninger, ordforbindelser etc.